

УДК 159.922.8:159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.14>**Т. О. Костіна**кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

КОНЦЕПЦІЯ Ч. ПІРСА ЩОДО ФОРМУВАННЯ ПЕРЕКОНАНЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СФЕРИ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлюється питання пошуку методів і концепцій, які дають змогу розширити розуміння наявних стереотипів, притаманних людській особистості. Особливого значення набуває питання визначення специфіки гендерних стереотипів та їхніх проявів у соціальному середовищі.

У роботі здійснено теоретичний аналіз особливостей людського пізнання, який дає можливість виділити фактори, що впливають на людське пізнання та можуть зумовлювати його викривлення. До цих факторів віднесено такі: фізіологічний (органи чуття та ЦНС), психологічний (процеси сприймання та його викривлення під дією різних факторів – від ілюзій до факторів установки), соціально-психологічний (соціальні чинники, що викривлюють людське пізнання). Зазначено, що викривленню інформації також сприяє наявність несвідомих факторів (захисні механізми, життєвий сценарій). Їх вивчення реалізується у межах глибинної психології.

Підкреслено, що питання об'єктивності побудови людиною знань про навколишній світ і себе у ньому здійснювалось представниками різних наук: фізіологами, філософами, психологами тощо, що підтверджує складність і полімодальність цього явища. Визначено, що одним із факторів, який функціонує на соціально-психологічному рівні взаємодії людини, є гендерні стереотипи, що пов'язані із соціальними приписами щодо норм та обов'язків, які мають бути властиві жінкам і чоловікам. Підкреслено, що, незважаючи на значний прогрес у розвитку гендерних досліджень, все ще наявна значна кількість стереотипних уявлень. І ці гендерні стереотипи часто блокують можливість людини до розкриття її потенціалу – як особистісного, так і професійного. Запропонована концепція Ч. Пірса дає змогу зрозуміти витоки формування гендерних упереджень та окреслити шляхи для можливого виходу за наявні людські упередження. Зокрема, зазначено, що лише один метод (емпіризм) фактично є таким, що допомагає отримати об'єктивну достовірну інформацію. Всі інші перелічені Ч. Пірсом способи побудови переконань (наполегливість, авторитет, метод апріорі) є такими, що віддаляють людину від об'єктивного відображення світу, особливо в соціально-психологічному контексті.

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, концепція Ч. Пірса, переконання, пізнання.

Постановка проблеми. Незважаючи на доволі глибоку історію та значне методологічне розроблення, проблема пізнання та побудови об'єктивної картини світу та себе в цьому світі залишається актуальною і сьогодні. Особливо гостро питання стоїть у контексті сприйняття соціальних норм, які особистість засвоює як певну «об'єктивну» даність. Під час зростання людину підхоплює суспільний досвід та його надбання, які дитина не здатна оминати. Дитина стикається з ними і під час інтеріоризації переводить їх із плану зовнішнього світу у світ внутрішній (перехід ззовні всередину). На цьому наголошував Л. Виготський, який зазначав, що будь-яка психічна функція трапляється двічі: спочатку на рівні культурному (соціальному), а потім уже формується на індивідуальному. Тобто обов'язковою умовою індивідуально-психічного становлення є наявність соціального, культурного оточення, що функціонує в певних історичних межах [12]. Отже, ми бачимо, що розвиток людської особистості неможливий поза межами суспільства. З одного боку, це величезний плюс, що дає можливість людині охопити весь накопи-

чений досвід і знання людства, що є необхідною умовою прогресу людського суспільства. Однак разом із знаннями людина часто «вбирає» в себе стереотипні уявлення, що можуть заважати об'єктивному баченню навколишнього світу. Зокрема, такі стереотипи часто засвоюються на рівні гендерних ролей (соціально зумовлених очікувань щодо норм та обов'язків, яких мають дотримуватись жінки і чоловіки). Наприклад, щодо кожної дитини ставлення дорослого буде зумовлено біологічною статтю дитини. І залежно від того, які соціальні очікування (норми, приписи) вкладаються в поняття «дівчинка» / «хлопчик», буде змінюватись трансляція «правильних» дій, вчинків до дитини. Недарма в сучасному суспільстві з'являються випадки, коли батьки не повідомляють статі дитини оточенню, навіть близьким родичам. Така поведінка має на меті дозволити дитині зростати (хоча б деякий час) поза межами гендерних очікувань [3].

Цілком очевидно, що пізнання людиною світу не завершується на рівні органів чуття і ЦНС, а зумовлюється величезною кількістю факторів, які

оформлюють кінцевий варіант «бачення» індивідуумом себе та оточення. І це бачення частково може збігатися зі світом (на рівні фізичному), однак може досить суттєво відрізнятись на соціально-психологічному рівні (взаємодія «людина-людина»). Досліджуючи людину, психолог має завжди пам'ятати, що рівень свідомості – це не вся психічна реальність. Розробки глибинної психології показали значну роль і несвідомої частини (зокрема, захисних механізмів психіки). Наукові відкриття представників глибинного напрямку показали, що наша свідомість (а отже, й інформація, яку ми вважаємо достовірною) залежна від впливу несвідомих чинників, які можуть суттєво «деформувати» тлумачення тих чи інших явищ. Тому доречно задатись питанням щодо об'єктивності нашого знання та чи є шляхи отримання достовірних знань.

Ситуація в сучасному українському суспільстві потребує консолідації знань, здобутих у різних наукових царинах, щоб забезпечити становлення демократичних процесів (зокрема, становлення гендерної рівності) у найбільш оптимальному та гармонійному руслі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розробленням проблематики пізнання людиною світу займалася значна кількість науковців – як вітчизняних, так і зарубіжних. І це вивчення не обмежувалося лише рівнем психологічних досліджень, а обов'язково включало рівень філософських знань і дослідження в галузі фізіології. Методологічний базис у питанні можливостей та обмежень людського пізнання був закладений такими філософами, як: Аристотель (поняття про душу та її роль у пізнанні суцього), Ф. Бекон (наявність ідолів, що спотворюють людське сприймання дійсності), І. Кант (дивитися і бачити – це різні речі), Платон (наявність вроджених ідей; «пізнання = пригадування»), Дж. Локк (відсутність вроджених ідей; людина як *tabula rasa*) та інші [14].

Психологічний аспект специфіки побудови людиною образу світу та себе у ньому розглядався такими дослідниками, як: Б. Анан'єв (роль перцептивних дій у сприйманні навколишнього світу), М. Бернштейн (організм як негентропійна система; «модель потрібного майбутнього»), Б. Велічковський (когнітивний складник образу), О. Бодальов (сприймання людиною інших людей), Є. Головаха та А. Кронік (сприймання часу), В. Зінченко (психофізика сприймання), Д. Ельконін (фонематичне сприймання), О. Леонтьєв (концепція побудови образу світу та його відповідності дійсності), О. Лурія (нейропсихологічні основи сприймання), Д. Узнадзе (вплив установки на процес пізнання) та інші. Дослідження цих науковців під різним ракурсом розкривали проблематику щодо об'єктивності людського пізнання [6; 10; 14].

Серед іноземних авторів доречно вказати

праці Д. Бродбента (модель ранньої селекції у процесі сприйняття інформації), Дж. Брунера (принцип категоризації людського сприймання), С. Московічі (соціальні репрезентації), У. Найсера (пізнання та реальність: схема сприйняття), Л. Фестінгера (поняття когнітивного дисонансу) та інші [6; 7].

Фізіологічний рівень досліджень відображення людиною світу, спираючись на вивчення будови та функціонування органів чуття, був реалізований такими фізіологами, як: Е. Вебер (константа Вебера, диференційний поріг), Т. Фехнер (закон Вебера-Фехнера), Г. Гельмгольц (концепція несвідомих умовисновків), І. Сеченов («темне» відчуття), Ч. Шеррінгтон (суб'єктивний та об'єктивний критерії локалізації відчуттів), Г. Хед (протопатична та епікритична чутливість) та інші [6; 10].

Як бачимо, пізнання людиною світу здійснюється на різних рівнях, що включає як фізіологічні процеси, так і психологічні. Кожен рівень має свої обмеження, які можуть впливати на викривлення інформації, що поступає до системи людського організму, або взагалі обмежувати її вхід. На рівні фізіології органів чуття таким обмежуючим фактором виступають пороги чутливості. На рівні психологічному – особливості людського сприймання (різні види ілюзій сприймання тощо), на соціально-психологічному – феномени сприймання людиною інших людей (феномен «ореолу», фактор статі та відповідних гендерних очікувань, віку тощо) та інформації загалом (віра в «достовірні джерела»), наявність переконань та «окулярів», через які людина дивиться на світ і тлумачить його.

Дослідженням формування гендерних стереотипів та їхнього впливу на поведінку людини займалися такі вчені: С. Бем (теорія гендерних схем) [2], Дж. Мані (статеві диференціація, стать виховання) [4], М. Мід (розмежування біологічної статі (*sex*) від статі соціальної (*gender*) на основі вивчення примітивних племен Нової Гвінеї) [17], Р. Столлер (закріпив термін «*gender*» у соціально-психологічних дослідженнях, запропонував поняття «гендерна ідентичність») [12]. У вітчизняній психології питання гендеру та його вплив на очікування щодо поведінкових проявів людини досліджували такі науковці: В. Агеєва (вивчення теорії гендеру) [1], Т. Говорун та О. Кікінежді (вивчення статі та сексуальності, співвіднесення понять «стать» і «гендер», гендерна просвіта) [4], П. Горностаї (психологічні ролі особистості) [5], І. Клецина (психологія гендерних відносин) [7], Н. Куравська (гендерні стереотипи та їхня роль у проявах гендерної дискримінації) [8], М. Ткалич (психологія гендерної взаємодії персоналу) [10].

Мета статті – теоретичне осмислення значення концепції Ч. Пірса щодо формування переконань для досліджень у сфері гендерної тематики.

Виклад основного матеріалу. Рівень органів чуття та їхньої ролі в побудові об'єктивного образу навколишнього світу був розроблений видатними фізіологами Е. Вебером, Г. Гельмгольцем, Й. Мюлером і Г. Фехнером. Однак для психологів сьогодення є зрозумілим той факт, що фізіологія не може пояснити всю «психологію» людини, навіть вже на рівні побудови образу світу. Тому були реалізовані дослідження, які доповнили фізіологічну картину психологічними уточненнями. До таких досліджень можна віднести вже класичні експерименти, здійснені у межах гештальтпсихології (М. Вертгаймер, В. Келер, К. Кофка) [10]. На сучасному етапі дослідження особливостей адекватності відображення світу здійснювались у межах екологічного підходу Дж. Гібсона, когнітивної психології (У. Найсер), соціальної психології (Дж. Брунер) [6].

На теренах вітчизняної психології вагомий внесок у розроблення цієї проблематики здійснили В. Зінченко, О. Леонтьєв, Б. Ломов, О. Лурія, Д. Узнадзе та інші вчені [5; 7; 10]. Уточнимо, що зазначені науковці не досліджували вплив «глобальних переконань» людини, які значною мірою впливають на те, як вона інтерпретує світ і події, що відбуваються у ньому. Таку спробу здійснили вчені, що досліджували несвідому частину психіки (А. Адлер (життєвий стиль), Е. Берн (життєвий сценарій), З. Фройд (захисні механізми психіки), К. Юнг (колективне несвідоме) тощо) [5; 10; 12]. Однак і їхні відкриття потребують сучасного переосмислення у зв'язку зі стрімкими змінами, з якими стикається сучасний світ і людина, що живе у ньому.

Принцип відображення, що є базовим у вітчизняній психології, набуває нової сили та може бути пов'язаний не лише з органами чуття, але й з іншими структурами, які впливають на сприйняття оточення. Насамперед мова йде про такі чинники, які є ніби «окулярами» та сприяють неадекватному (різною мірою) відображенню світу та себе у ньому. До таких «спотворюючих» факторів можна віднести концепти, які були розроблені у межах різних психологічних теорій: захисні механізми психіки (психоаналіз), життєвий сценарій особистості (транзакційний аналіз), життєвий стиль (індивідуальна психологія), колективне несвідоме (аналітична психологія), поняття установки тощо.

Однак жоден із зазначених напрямів не досліджував на достатньому рівні механізм впливу інформації на людину, а особливо – здатність людини до розмежування інформації на категорії: достовірні та недостовірні.

Особливого значення специфіка такого розмежування набуває в гендерних дослідженнях, оскільки є величезна кількість стереотипних переконань, що перешкоджають розумінню важливості застосування гендерного підходу до суспіль-

ного життя загалом і до конкретного індивідуума зокрема. Значне збільшення кількості матеріалу вимагає від науковців усе більшої критичності у процесі аналізу інформації, що надходить із книжкових видань, періодики та мережі Інтернет. Часто-густо інформація, що подається як наукова, не є такою або ж інформація втратила свою актуальність, однак людина, не знаючи про ці зміни (або не бажаючи їх приймати), продовжує користуватися застарілими знаннями. Зрозуміло, що такий підхід блокує розвиток людського суспільства та його науки.

А чи здатна сучасна психологія задовольнити цей запит, який вибудовує наука сьогодення? І як відбувається пізнання дійсності людьми сьогодні і які переконання можуть ставати на заваді наукових відкриттів (зокрема, у сфері гендерної проблематики)? Поставлені запитання звертають нашу увагу до висвітлення способів пізнання та їхнього значення для психологічної науки.

Видатний американський філософ-прагматик Чарльз Пірс у своїй праці «Становлення переконань» (The Fixation of Belief) виділив чотири шляхи формування переконань: наполегливість (tenacity), авторитет (authority), метод апіорі (a priori method) та науковий метод (the scientific method) [16].

Перший описаний Ч. Пірсом шлях формування переконань – наполегливість. Характеризується прагненням зменшити рівень страху перед невизначеністю. Проявляється у формуванні певних вірувань, які дають змогу людині хоч якось «систематизувати» цей світ та інших людей. Ці переконання не мають жодного стосунку до дійсності, а є, так би мовити, «окулярами», через які людина дивиться на себе, інших та оточення. На цьому рівні формування переконань можемо натрапляти на вислови на кшталт: «Не можна довіряти чоловікам», «Жінки не можуть бути керівниками» тощо. Переконання, яких дотримується людина, дає їй відчуття комфорту, оскільки надає оточенню певний рівень визначеності. Формування таких переконань, виділених Ч. Пірсом, не вимагає від людини активної розумової діяльності та налаштованості на пошук об'єктивних відповідей щодо себе та пошуку чинників, які сприяли утворенню наявних вірувань. Як бачимо, наявність і «живучість» гендерних стереотипів знаходять своє пояснення: людині не потрібно шукати та перевіряти певні знання на достовірність, що потребує значної витрати інтелектуальної діяльності. Значно простіше нависити ярлики на людину, спираючись на її статеву належність, що, у свою чергу, приводить до відповідних гендерно зумовлених рольових очікувань.

Другий шлях закріплення вірувань – авторитет. Описуючи це явище, Ч. Пірс описує приклад, коли представники влади використовують у своїх

промовах «правильні» речі, які допомагають створити образ принципових людей в очах населення. Здатність до впливу авторитету формується з дитинства: діти приймають авторитет своїх батьків, адже батьки є старшими, сильнішими за дитину, мають над нею владу – як фізичну, так і психологічну. Зрозуміло, що перебування в такій атмосфері закладає підвалини для формування здатності вірити в авторитет. Однак авторитет – це не завжди правильне рішення. Батьки можуть передавати певні розмірковування, які йдуть усупереч реальності та є лише їхніми упередженими поглядами. І дитина, зростаючи, все це інтроєкцію (мовою гештальттерапії) у структуру власної психіки. Зокрема, дівчина може інтроєкціювати те, що жінка – це насамперед мати, а вже потім все інше, що головна жіноча роль – домогосподарка, а питання особистісного розвитку та кар'єрного зростання не входять у сферу «жіночого» кола. Для хлопчика інтроєктами можуть бути переконання, що головне для чоловіка – це сила, а прояв емоцій – це слабкість, яку «справжній» чоловік у жодному разі не має права демонструвати.

Однак було б помилково стверджувати, що авторитет – це завжди погано. У своєму науковому та повсякденному пошуку ми змушені звертатись до видань, книжок та авторів, яких ми вважаємо обізнаними в тій чи іншій сфері знань. Отже, авторитет має і позитивний бік – отримання якісної інформації, але негативний бік цього способу – його недоступність для дитини, оскільки дитина ще не здатна критично оцінити та розмежувати наукове та псевдонаукове знання. У цьому випадку транслятором цих знань для дитини залишається доросла людина. І саме від неї залежить, які переконання будуть формуватись у дитини. Підкреслимо, що із дорослішанням та якісним розвитком інтелектуальних і рефлексивних функцій молода особистість розкриває для себе здатність до переосмислення наявних знань і здобутої раніше інформації.

Необхідно підкреслити, що під час звернення до певної інформації (зокрема, у сфері гендерних досліджень) завжди залишається питання щодо якості цих знань. А зростання кількості джерел інформації створює умови, за яких людина не завжди здатна адекватно оцінити якість і науковий рівень знайденої інформації (маємо багато прикладів фейкових новин).

Наступний шлях формування переконань – метод апіорі. Цей шлях є «кроком уперед» порівняно з попередніми, однак також може призвести до формування помилкових суджень і переконань [16]. Назва апіорі, запропонована Ч. Пірсом, підкреслює, що формування певного висновку виводиться спираючись на заздалегідь зроблене припущення, а не на безпосередній досвід. Недоліком цього методу є те, що за допомогою нього можна

довести будь-що, оскільки за основу береться не безпосередній досвід та емпіричні дані, а певне припущення. Це припущення, хоч і спирається на логіку та аргументацію, не завжди відповідає реально наявній дійсності.

Наступним способом пізнання навколишньої дійсності та формування переконань є емпіризм – формування знань на основі безпосереднього спостереження та досвіду. Зрозуміло, що для наукового пізнання дійсності та побудови теорій, які б коректно пояснювали явища світу, необхідне пізнання, що спиралося б на факти, здобуті під час досліджень. Саме це, на думку Ч. Пірса, може забезпечити отримання достовірних знань. У контексті гендерних досліджень особливо важливо пам'ятати про дотримання наукової етики та принципів проведення наукових досліджень [7; 11], оскільки дослідження в цьому напрямі дуже часто мають заполітизованість та упередженість. Саме тому дуже важливо доносити отриману інформацію досить толерантно та не гнатися за певними «шокуючими» відкриттями, метою яких часто є особисте збагачення виконавця дослідження, а не збагачення психологічної науки ґрунтовними даними.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дав змогу визначити фактори, що впливають на людське пізнання та можуть зумовлювати його викривлення. До цих факторів віднесемо такі: фізіологічний (органи чуття та ЦНС), психологічний (процеси сприймання та його викривлення під дією різних факторів – від ілюзій до факторів установки), соціально-психологічний (соціальні чинники, що викривлюють людське пізнання). Також викривленню інформації сприяє наявність несвідомих факторів (захисні механізми, життєвий сценарій). Запропонована концепція Ч. Пірса допомагає зрозуміти витоки формування гендерних упереджень та окреслити шляхи для можливого виходу за наявні людські упередження.

Перспективу в подальших дослідженнях бачимо в імплементації запропонованої теорії у практичну площину гендерних досліджень, особливо, в контексті накопичення перевірених і достовірних даних, здобутих емпіричним шляхом, який, відповідно до поглядів Ч. Пірса, і є власне науковим та дає людині доступ до об'єктивної інформації про світ і себе в цьому світі.

Література:

1. Агеева В., Кобелянська Л., Скорик М. Основи теорії гендеру : навч. посібник. Київ : К. І. С., 2004. 536 с.
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / пер. с англ. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 336 с.
3. «Больше свободы». Почему английская пара скрывает пол своего ребенка? URL: <https://>

- www.bbc.com/russian/features-49921690 (дата звернення: 10.10.2019).
4. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. 343 с.
 5. Горностаі П. Соціалізація личности и психологические роли. *Теоретические и прикладные вопросы психологии* : материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения-97». Вып. 3. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1997. С. 325–330.
 6. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 558 с.
 7. Дружинин В. Экспериментальная психология : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 320 с.
 8. Клецина И. Практикум по гендерной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 480 с.
 9. Куравська Н. Гендерні стереотипи як джерело гендерної дискримінації та сексизму. URL: file:///D:/ГЕНДЕР2019/3729-10766-1-SM.pdf (дата звернення: 15.07.2019).
 10. Малкина-Пых И. Справочник практического психолога. Москва : Изд-во «Эксмо», 2007. 784 с.
 11. Наследов А. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2008. 392 с.
 12. Обухова Л.Ф. Возрастная психология : учеб. пособие для студентов вузов. Москва : Педагогическое общество России, 2003. 443 с.
 13. Ткалич М. Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій. Київ – Запоріжжя, 2015. 316 с.
 14. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарука, Е.К. Бистрицького, М.О. Булатова та ін. ; НАНУ Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
 15. Mead Margaret. *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (1st Perennial ed.). New York: Perennial an impr. of HarperCollins Publ., 2003. 352 p.
 16. Peirse S. Charles. *The Fixation of Belief*. *Popular Science Monthly*. 1877. No 12. P. 1–15.
-

Kostina T. O. Charles Peirce's concept and its role for gender studies

The article deals with the search for methods and concepts that will broaden the understanding of existing stereotypes inherent in the human personality. Of particular importance is the question of determining the specificity of gender stereotypes and their manifestations in the social environment.

The theoretical analysis of the peculiarities of human cognition is made, which allowed identifying the factors that influence the human cognition and can cause its distortion. These factors include: physiological (sense organs and CNS), psychological (the processes of perception and its distortion under the influence of various factors: from illusions to factors of installation), social and psychological (social factors that distort human cognition). It is noted that the presence of unconscious factors (security mechanisms, life scenario) also contributes to the distortion of information. Their study is realized within the depths of psychology.

It is emphasized that the question of objectivity of the construction of the knowledge of man about the surrounding world and himself in it was raised by representatives of different sciences: physiologists, philosophers, psychologists, etc., which confirms the complexity and polymodality of this phenomenon. It has been identified that one of the factors that functions at the social and psychological level of human interaction is gender stereotypes, which are related to social prescriptions for the norms and responsibilities that women and men must have. It is emphasized that, despite the considerable progress in the development of gender studies, there is still a considerable amount of stereotyped ideas. And these gender stereotypes often block a person's ability to discover his or her potential, both personal and professional.

The proposed concept of Charles Peirce allows us to understand the origins of the formation of gender bias and to outline ways for a possible way out of existing human prejudices. In particular, it is noted that only one method (empiricism) is, in fact, one that allows obtaining objectively reliable information. All the others listed by Ch. Peirce (perseverance, authority, a priori method) are ways of building beliefs that distance a person from the objective reflection of the world, especially in a social and psychological context.

Key words: gender, gender stereotypes, Ch. Peirce's concept, beliefs, cognition.